

Urbanonimia wyobrażona: przewodnik po Wilnie nieistniejącym

Słowa kluczowe: urbanonimia, Wilno, lituanizacja, II RP, Mykolas Biržiška.

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/JP.98.4.9>

Wstęp

Zmiany urbanonimii spowodowane zmianami politycznymi to kwestia w onomastyce badana już od dawna. W badaniu przestrzeni miejskiej płodna jest metafora palimpsestu, czyli dokumentu, na którym kolejne epoki i pokolenia zapisują swe własne wersje tekstu (szerzej na ten temat zob. Górny 2015: 377–379). Nie jest również tematem nowym w onomastyce zagadnienie historycznej urbanonimii Wilna (por. np. Kardis-Gawińczuk 2010, gdzie obszernie omówiono dotyczącą tego tematu pracę magisterską tejże autorki). Zestawienia tabelaryczne obecnych i dawnych nazw ulic Wilna znajdujemy także w popularnych współczesnych przewodnikach po Wilnie (por. np. Włodek 2005: 43–58; Krajewski 2013: 311–326), choć występują w nich rozbieżności (np. carska nazwa ul. Miłosiernej), ponadto niektóre ulice pominięto (np. Włodek 2005 – ul. Archangielska, ul. Gaona, Zaułek Bernardyński, Zaułek Koszarowy, Safianiki). Jednak niewątpliwą nowością jest przedmiot niniejszego artykułu, lokujący się właściwie gdzieś pomiędzy obszarem zainteresowania toponomastyki materiałowej a onomastyki literackiej (w sensie nazw fikcyjnych). Przedmiotem tym jest bowiem urbanonimia, która *in extenso* nigdy nie weszła w życie.

Otóż w roku 1938 nakładem wydawnictwa Narbutas ir Krėviškis ukazała się w Kownie niewielkich rozmiarów broszurka z dołączonym planem, zatytułowana *Vadovas po Vilnių (Przewodnik po Wilnie)*, a opracowana przez Jonasa Vytautasa Narbutasa pod kierunkiem Mykolasa Biržiški. Liczyła niespełna 70 stron, w tym 6 całostronicowych czarno-białych zdjęć; wbrew tytułowi jednak samego tekstu traktującego o zabytkach miasta i jego najbliższych okolic było raptem 18. Największą i bez wątpienia najważniejszą część przewodnika zajmowały bowiem spisy nazw ulic: litewsko-polski oraz polsko-litewski. Ponieważ Wilno należało wtedy do Polski, litewskie nazwy w rzeczywistości podówczas nie istniały (a w oficjalnym obiegu nie zaistniały również nigdy wcześniej), zatem turyście litewskiemu, który zapragnąłby – po nawiązaniu w 1938 roku stosunków dyplomatycznych między Polską a Litwą – przyjechać do Wilna, trudno by się było taką książką posługiwać.

* justwalk@amu.edu.pl

To jeden z rzadkich zapewne przykładów urbanonimii wyobrażonej, choć część zmienionych nazw faktycznie nadano ulicom wileńskim (nie zawsze tym samym, którym planowano) po rozpadzie Związku Radzieckiego i odzyskaniu przez Litwę niepodległości. Jako taki zasługuje na przybliżenie polskiemu odbiorcy. Obecnie nadanie nazwy nowej ulicy czy zmiana nazwy już istniejącej wymagają konsultacji, przy których ścierają się różne opinie: bywa, że mieszkańcy danej ulicy protestują przeciw zmianie czy wręcz ją wstrzymują jako niepożądaną, kosztowną i przysparzającą im problemów. Tymczasem tego projektu nie dotyczyły ograniczenia względami praktycznymi, dlatego jego autorzy mogli puścić wodze fantazji.

Tło historyczne

Od 1925 roku w niepodległym państwie litewskim działał Związek Wyzwolenia Wilna, organizacja stawiająca sobie za cel odzyskanie tak zwanej Litwy Środkowej wraz z Wilnem. Organizacja ta, w 1938 roku licząca 27 tysięcy członków, wydawała czasopismo „Mūsų Vilnius” („Nasze Wilno”), którego redaktorem w latach 1931–1936 był właśnie wspomniany M. Biržiška. Organizacja – włączając w to wspomniane czasopismo jako jej trybunę – na wszelkie sposoby starała się utrwalić w społeczeństwie litewskim przeświadczenie o konieczności odzyskania przez Litwę historycznej stolicy. Prowadzono sprzedaż pamiątek oraz „paszportów wileńskich” z miejscem na specjalne znaczki świadczące o wpłaceniu datków; propagowano witanie się uczniów z nauczycielem w szkole hasłem „Zniewolone Wilno!” (*Pavergtas Vilnius!*), na co należało odpowiedzieć: „Wyzwolimy Wilno!” (*Atvaduosime Vilnių!*). Co roku 8 października w całym międzywojennym niepodległym państwie litewskim uroczyste obchodzono dzień „smutku i nadziei” (później „skupienia i oporu”): w przestrzeni publicznej pojawiały się flagi narodowe przepasane kirem, odbywały się koncerty i uroczyste akademie z udziałem władz państwowych, „wileńskie” nabożeństwa i żałobne pochody z pochodniami. Sprawę odzyskania stolicy ubierano też w szaty religijne: popularna była „wileńska” wersja dziesięciorga przykazań, w której Boga zastąpiono Wilnem (np. przykazanie drugie: Nie wymawiaj nadaremno Mego imienia, o ile nie czynisz niczego dla Mego wyzwolenia; dziewiąte: Nie pożądam i nie żeń się z kobietą Polką). ZWW rozwiązano decyzją rządu litewskiego w listopadzie 1938 roku, ponad pół roku po wymuszonym nawiązaniu stosunków dyplomatycznych z Polską, które nastąpiło w marcu 1938 roku (Buchowski 2006a, 2006b: 179–198).

Kult Wilna miał na celu nie tylko przypominanie Litwinom, że wciąż nie należy ono do Litwy, ale również pewnego rodzaju przygotowanie duchowe do momentu jego odzyskania:

Starano się również odnaleźć jak najwięcej oznak świadczących nie tylko o historycznej litewskości Wilna, lecz również o żywym, realnie istniejącym litewskim Wilnie. Miało to służyć temu, by społeczność litewska, która w większości nigdy nie widziała tego miasta i której nie łączyły z nim żadne realne więzi, przyjęła myśl o Wilnie jako nieodłącznej części świata litewskiego i jedynej stolicy Litwy. Był to rodzaj symbolicznego zdobywania Wilna (Mačiulis i in. 2011).

Właśnie w tego rodzaju działania wpisuje się publikacja wspomnianego przewodnika. Komentował go, nierzadko korygując omyłki i przeoczenia, artykuł M. Biržiški (1938). W swym tekście M. Biržiška podkreśla wielokrotnie, że ostateczna decyzja o nazwie danej ulicy należała do „innych” (*kiti*), „przyjaciół” (*draugai*) bądź „zespołu” (*būrelis*) i została podjęta wbrew jego własnym sugestiom – które najczęściej szły w kierunku niezmienniania polskiego urbanonimu na inny, a jedynie jego przetłumaczenia na litewski. Stoi to w niejkiej sprzeczności z uwidocznioną na stronie tytułowej przewodnika informacją, że został on przygotowany „pod kierownictwem” M. Biržiški, ale jednocześnie współgra z wyrażoną przez Krzysztofa Buchowskiego opinią o tym działaczu:

[W] liberalnych kręgach w Polsce długo miał opinię zwolennika pojednania litewsko-polskiego. Stale też utrzymywał żywe kontakty z przyjaciółmi w Wilnie i Warszawie, kilkakrotnie odwiedził Polskę [...]. W prywatnych rozmowach nieraz tłumaczył swą oficjalną nieprzejednaną postawę koniecznością „unarodowienia” Litwinów i ubolewał nad ubocznym skutkiem w postaci wzrostu radykalnie antypolskich nastrojów [...]. Postępował jednak według zasady, że „cel uświęca środki”. Publiczne wykłady w ramach akcji ZWW oraz publicystykę z reguły poświęcał przypomnianiu fatalnej roli Polski w litewskiej historii i opisywaniu tragicznej doli rodaków za „linią demarkacyjną” oraz wezwaniom do odebrania stolicy (Buchowski 2006a: 57).

Uwagi ogólne

Oba spisy nazw ulic, litewsko-polski oraz polsko-litewski, zawierają sporo błędów. Są to nie tylko usterki w kolejności alfabetycznej nazw oraz literówki (w szczególności w niektórych nazwach polskie znaki diakrytyczne zastąpiono litewskimi), ale i rozbieżności form (zwykle równoległe stosowanie form mianownika oraz dopełniacza, np. *Paneriai/Panerių, Tyvuliai/Tyvulių, Žyrykalis/Žyrykalis*), omyłki (*Siauroji* ‘wąska’ zamiast *Sausoji* ‘sucha’, *Wilcza* zamiast *Wilcza Łapa, Dobrej* zamiast *Dobrej Rady, Wązowy* zamiast *Wązozy, Kiškių* zamiast *Kiškų*) oraz opuszczenia (w spisie polsko-litewskim brakuje kilkunastu par ulic w porównaniu z litewsko-polskim, np. *Straszuna, Malinowa, Makowa, Mała, Rudnicka, Syberyjska, Świronek, Witoldowa, Żeligowskiego*). Omyłką jest też chyba nazwa *Odnoga* – brak takiej ulicy na przedwojennych planach Wilna.

Po korekcie wspomnianych błędów z przewodnika wyekscerpowano łącznie 468 par ulic. Jak ustalono, najwięcej urbanonimów litewskich powstało w wyniku dosłownego przetłumaczenia nazw polskich na język litewski bądź zastąpienia polskich nazw własnych ich odpowiednikami litewskimi – takich nazw było łącznie 276, czyli 59 procent. Cztery nazwy miały pochodzenie litewskie, zatem trudno mówić o ich tłumaczeniu na litewski, skoro był to raczej powrót do postaci wyjściowej. Kolejne cztery, być może trudne dla odbiorcy litewskiego do zetymologizowania, uzyskały odpowiedniki o genezie apelatywnej oparte na podobieństwie fonetycznym. Po odjęciu powyższych ośmiu zostają 184 nazwy zmienione, co stanowi około 39 procent wszystkich wyekscerpowanych.

Nazwy przetłumaczone *sensu stricto*

Wśród nazw przetłumaczonych wyróżnić można, opierając się na tradycyjnych kategoriach plateonimicznych (por. Handke 1970: 51–63; Myszka 2011), następujące kategorie:

– kierunkowe o motywacji realistycznej, jak *Tatarska* > *Totoriuj* (prowadziła na przedmieście „tatarskie”, czyli Łukiszki), *Kalwaryjska* > *Kalvarijos*, *Zakretowa*¹ (prowadziła do parku zwanego Zakręt, gdyż znajdował się w zakolu Wilii) > *Vingio*² (park Vingis od lit. *vingis* ‘zakręt, zakole rzeki’), *Werkowska* > *Verkuj*, *Bystrzycka* (błąd w przewodniku, właśc. *Bystrzycka*)³ > *Bystryčios*, *Czerwonodworska* > *Raudondvario*⁴, oraz pozornie kierunkowe (tj. w rzeczywistości niewiodące do miejscowości, o której mowa w nazwie): *Święciańska* > *Švenčioniuj*, *Kijowska* > *Kijevo*;

– lokalizujące: *Arsenalska* > *Arsenalo*, *Młynowa* > *Malūno*, *Zawalna* > *Pylimo*; należy tu również zaliczyć nazwy kultowe lokalizujące, czyli nazwy ulic powstałe od imion świętych i nawiązujące do usytuowania ulicy koło kościoła lub klasztoru, np. *św. Anny* > *Šv. Onos*;

– posesyjne: od nazw zakonów (*Augustiańska* > *Augustijonuj*, *Bazylikańska* > *Bazilionuj*, *Benedyktyńska* > *Benediktinuj*, *Bernardyńska* > *Bernardinuj*, *Bracka* > *Brolijuj*, *Bosackowa* > *Karmelitu*⁵); od nazw właścicieli terenu (*Szopena*⁶ > *Šopeno*, *Sawicz* > *Savičiaus*⁷, *Subocz* > *Subačiaus*⁸, *Pióromont* > *Piramantas*⁹); od nazw zawodów mieszkańców danej ulicy: *Rybaki* > *Žvejuj*, *Garbarska* > *Odininkuj*; od etników: *Niemiecka* > *Vokiečiuj*, *Żydowska* > *Žyduj*;

– charakteryzujące i pseudocharakteryzujące: *Ceglana* > *Plytinė*, *Łokieć* (ulica o krętym przebiegu) > *Alkūnė*, *Boczna* > *Šalinė*, *Borowa* > *Šilo* (lit. *šilas* ‘bór, las’);

– pamiątkowe (litewskie odpowiedniki onimów polskich): *Finna* > *Finno*¹⁰, *Gaona* > *Gaono*, *Aleja Syrokomli* > *Sirokomlės alėja*, *trakt Batorego* > *Batoro Kelias*, *Giedyminańska* > *Gedimino*, *Ant[oniego] Wiwulskiego* > *Ant.[ano] Vivulskio*.

1 W wielu źródłach przedwojennych znajdujemy pisownię *Zakret*, *Zakretowa* (bez ogonka).

2 W przewodniku błędnie *Vingrio*.

3 Nazwa kierunkowa – Droga Bystrzycka wiodła od Antokołu w kierunku wschodnim do wsi Bystrzycy.

4 Nazwa, zapewne kierunkowa, od wsi Czerwony Dwór (ob. Raudondvaris) na północ od Wilna. Według M. Biržiški nazwę zostawiono, bo można ją też odnieść do osiedla i zamku Raudondvaris pod Kownem, wspomnianego przez poetę Simonasa Stanevičiausa (Szymona Staniewicza) w ważnym dla kultury litewskiej wierszu *Arklys ir meška* (Koń i niedźwiedź).

5 Nazwa polska nawiązuje bezpośrednio do XIX-wiecznej nazwy dawnego placu targowego, do którego ulica przylegała – *Bosaczki*. Ten zaś powstał po zburzeniu przez władze carskie (w ramach represji po powstaniu styczniowym) niegdyś stojących tu kościoła św. Józefa Oblubieńca i klasztoru Karmelitanek Bosych.

6 Zarówno międzywojenna nazwa polska, jak i współczesna litewska upamiętniają właściciela pobliskiego browaru, Wilhelma Szopena. Nie wiadomo, o kogo chodziło w przewodniku z 1938 r. M. Biržiška pisze, że radził zmienić piwowara na „drogiego nam polskiego kompozytora”, ale w przewodniku brak imienia, więc nie wiadomo, czy posłuchano jego rady.

7 Nazwa od nazwiska dawnych właścicieli działki – ród Sawiczów mieszkał w Wilnie w XVI w. (por. Giedrojc 2014).

8 Według Diany Kardis-Gawińczuk (2010) nazwa pochodzi od nazwiska dawnego właściciela działki; według Władysława Zahorskiego (1921: 26) dawniejsza nazwa brzmiała *Sobacza* – od mieszkającego w pobliżu kata, jako że do obowiązków jego pomocników należało wyłapywanie niebezpiecznych psów.

9 Nazwa polska powstała od nazwiska właściciela działki: „W owe czasy, kiedy największą modą było z francuskiego nazywać wzgórze, dodając do nich jakieś imiona właściwe, kiedy w kraju naszym tworzyły się bez końca Marymonty, Ludamonty, Belmonty, około 1765 r. krążył [...] witebski i starosta rumszycki, Pióro, dziedzic tego wzgórza, nazwał je od swego nazwiska Pióromontem” (Jackiewicz 2013: 10).

10 Samuel Józef Finn (1818–1890), literat żydowski, naukowiec, wydawca, tłumacz (por. Venclova 2013: 166).

Jednak na potrzeby tego artykułu przydatniejszy byłby podział na nazwy pamiątkowe (a więc znaczące historycznie, kulturowo czy ideologicznie) oraz pozostałe – niepamiątkowe, neutralne¹¹. Tych pierwszych wśród nazw przetłumaczonych było niewiele (ok. 10 procent), natomiast dominowały one wśród nazw zmienionych. Bohaterów polskich nazw pamiątkowych, których nie zastąpiono innymi, zostało dwudziestu – byli to: Samuel Finn, Gaon (Wileński), Giedymін, Jakub Jasiński, Stanisław Konarski, Tadeusz Kościuszko, Józef Ignacy Kraszewski, Joachim Lelewel, Adam Mickiewicz, Stanisław Moniuszko, Michał Kleofas Ogiński, Eliza Orzeszkowa, Zygmunt Sierakowski, Piotr Skarga, Juliusz Słowacki, Stefan Batory, Władysław Syrokomla, Andrzej Szeptycki, Antoni Wiwulski, Tomasz Zan.

Nazwy o pochodzeniu litewskim

Niektóre tradycyjne nazwy polskie mają najprawdopodobniej etymologię litewską (por. Kardis-Gawińczuk 2010): *Łotoczek* (była to pierwotnie nazwa zaułka) < lit. *latakas* ‘struga, kałuża’, *Bakszta* < lit. *bokštas* ‘wieża, baszta’, *Wingry* < lit. *vingrus* ‘kręty, pokrętny’. W tym wypadku nazwę litewską trudno nazwać tłumaczeniem z polskiego; jest to raczej powrót do postaci wyjściowej. Podobnie jest w wypadku niewspomnianej przez D. Kardis-Gawińczuk ulicy *Świronek* < lit. *svirnas, svirnelis* ‘spichlerz’. Dlatego tych czterech nazw nie zaliczono do nazw przetłumaczonych z języka polskiego na litewski.

Odpowiedniki oparte na podobieństwie fonetycznym

Kolejne cztery spośród nazw „neutralnych” zostały nie tyle przetłumaczone, ile przetransponowane na podobnie neutralne odpowiedniki zbliżone fonetycznie, zazwyczaj w całkowitym oderwaniu od pierwotnej motywacji onimu:

- ulica *Saska Kępa*, przecinająca mostem Wilenkę i prowadząca z Markuć do Belmontu we wschodniej części Wilna, ma tradycyjną nazwę topograficzną (*kępa* to wyspa na rzece bądź jeziorze, zwykle porośnięta roślinnością); w przewodniku nazwa ulicy to *Sausas kampas* ‘suchy zakątek’;
- ul. *Hajda/Hojda* > *Aido* (por. lit. *aidas* ‘echo’);
- ul. *Hrybiszki* (dawniej też Rybiszki, por. Zahorski 1921: 177) > *Ribos* (lit. *riba* ‘kraniec, kres, limit, granica; rogatki miejskie’, co trafnie oddaje ówczesną lokalizację ulicy); trudno jednak powiedzieć, czy etymologia pierwotnej nazwy nie była słowiańska (por. pol. *grzyb*, *brus. hryb*), być może to nazwa posesywna (por. imię *Hryb*) i/lub przeniesiona z toponimu z litewskim sufiksem *-iszki* (lit. *-išké, -iškės, -iškis, -iškiai*)¹²;
- ul. *Tiwoli* (od nazwy dawnej pobliskiej restauracji na Antokolu, a ta od włoskiego toponimu *Tivoli*) > *Tyvuliai* (‘wezbrane wody, toń’).

11 Możliwość tego rodzaju podziału przewiduje Kwiryna Handke (1970: 56): „Bliższe przyjrzenie się materiałowi nazw ulic podsuwa nawet pomysł (zupełnie nie nonsensowny) dychotomicznego podziału na nazwy pamiątkowe i niepamiątkowe, okazuje się bowiem, że w każdym mieście procent nazw pamiątkowych jest bardzo duży, np. w Warszawie wynosi około 25% całego zasobu”.

12 Za konsultację dziękuję dr. Mirosławowi Jankowiakowi.

Nazwy utworzone przez metonimię

Na uwagę zasługują nazwy litewskie, które metonimicznie nawiązują do polskich, nie są jednak ich dosłownymi tłumaczeniami. Na przykład zastąpienie ulicy Chocimskiej ulicą Chodkiewiczów (*Chodkevičių*) spowodowało przeniesienie akcentu z samej bitwy pod Chocimiem na osobę dowódcy połączonych wojsk polsko-litewsko-kozackich w tej bitwie, hetmana wielkiego litewskiego Jana Karola Chodkiewicza, a ściślej biorąc – na cały jego ród, co być może miało wyeksponować zasługi litewskie względem polskich. Podobnie nazwę *Ogińskiego* zastąpiono *Ogińskich* (*Oginskių*): polski Ogiński, tłumaczył M. Biržiška, był właścicielem terenów na Antokolu, postacią nieważną, ród Ogińskich zaś zaznaczył swoją obecność w historii Litwy.

Ale można też odnotować przypadki odwrotne: zawężenia patronatu ulicy do konkretnego przedstawiciela rodu: *Sapieżyńska* > *Leono Sapiegos* (Lew Sapieha, kanclerz wielki litewski); *Strumiłowski zaułek* > *Juozo Strumilos* (Józef Strumiłło, wileński pionier nauk ogrodniczych); *Montwiłowska* > *Juozapo Montvilos* (Józef Montwiłł, wileński bankier, działacz społeczny, filantrop). Nazwę *Rudomińska* (miasteczko Rudomino w rejonie wileńskim) zastąpiono nazwą *Andriaus Rudaminos*, upamiętniając Andrzeja Rudominę, XVII-wiecznego misjonarza. Z nazwy *Żwirki i Wigury* pozostał jedynie pierwszy człon (*Žvirkos*), gdyż tylko pierwszy z lotników pochodził z Litwy (urodził się w Święcianach). W wypadku ulicy *Szeptyckiego* dodano tytuł patrona (*Metropolitо Septickio*), by nikt nie pomyślał, że chodzi o wysokiej rangi polskiego wojskowego¹³.

Zmiana akcentów dotyczyła również ul. Listopadowej, którą zinterpretowano jako nawiązującą do powstania listopadowego; ponieważ na Litwie wybuchło ono nie w listopadzie 1830, a dopiero w roku 1831, zaproponowano w zamian nazwę *Sukilėlių* (Powstańców).

Zastąpienie ul. *Lwowskiej* – *Ukraińską* (*Ukrainų*) zapewne miało ją „zdepolonizować”, jako że Lwów należał wówczas, jak wiadomo, do Polski. Przy przemianowaniu ul. *Fabrycznej* na *Birutės* (od imienia żony wielkiego księcia Kiejstuta i zarazem matki Witolda) kierowano się dodatkowo tym, że w okresie międzywojennym przy tej ulicy znajdowała się bursa dla dziewcząt o tej nazwie¹⁴.

W miejsce ulicy *Karlsbadzkiej* (od pobliskiej restauracji Karlsbad, a nie bezpośrednio od miasta w Czechach, dziś Karlovy Vary) proponowano *Čekų* (Czeską), *Kurlandzkiej* – ul. *Kuršių* (lit. *Kuršiai* – Kurowie, nazwa jednego z plemion bałtyjskich), *Kwaszelnej* – *Giros* (lit. *gira* ‘kwas chlebowy’), a *Cerkiewnej* – *Šv. Dvasios* (św. Ducha)¹⁵. *Sapieżyńskie Rowy* zastąpiono nazwą *Zapyškio* – od nazwy jednej z posiadłości Sapiechów (*Sapiežyszki*, lit. *Zapyškis*).

Zawężenie znaczenia, choć innej natury, dotyczyło także ulicy *Wójtowskiej*, przemianowanej na *Aug[usto] Rotundo*: Augustyn Mieleski-Rotundus, pochodzący z Wielunia XVI-wieczny prawnik i pisarz, był ongiś wójtem w Wilnie. Podobna zmiana objęła ul. *Królewską*, zmienioną w ul. *Króla Mendoga* (*Karaliaus Mindaugo*) – król Mendog to bowiem jedyny koronowany władca Litwy.

13 Gen. Stanisław Szeptycki, dowódca 4. Armii, a później tzw. Frontu gen. Szeptyckiego w wojnie polsko-bolszewickiej 1920 r.

14 Bursa im. Biruty, Zwierzyniec, ul. Fabryczna 34.

15 Przy ulicy znajdują się cerkiew św. Ducha i prawosławny klasztor męski pod tym samym wezwaniem.

Substytucje

Pozostałe nazwy zostały po prostu wymyślone, najczęściej w taki sposób, by zminimalizować skojarzenia odbiorcy z kulturą polską, a podkreślić litewskość miasta. Cel ten osiągnano albo przez upamiętnienie postaci lub miejsca związanego z Litwą (w miejsce nazwy neutralnej bądź upamiętniającej postać czy miejsce związane z Polską), albo usuwając upamiętnienie polskie. Pierwszy z tych celów wiązał się ze stworzeniem litewskiego panteonu. Obejmował on:

- działaczy niepodległościowych i/lub społeczno-politycznych¹⁶, takich jak: Jonas Basanavičius, Jurgis Bielinis, Andrius Domaševičius, Eduardas Gizevijus, bracia Vileišis, Vladas Putvinskis, Povilas Višinskis, a także tak zwani *knygnešiai*¹⁷;
- językoznawców i leksykografów, takich jak: Konstanty Szyrwid¹⁸, Jonas Jablonskis, Jan Karłowicz;
- pisarzy, poetów, dramaturgów, takich jak: Juozas Tumas-Vaižgantas, Maironis, Jan Czeczot, Gabrielius Landsbergis-Žemkalnis, Kazimierz Kontrym, Vydūnas, Silvestras Valiūnas, Maciej Kazimierz Sarbiewski;
- historyków (w tym historyków amatorów i regionalistów), takich jak: Teodor Narbutt, Władysław Zahorski, Czesław Jankowski¹⁹, Konstancja Skirmunttówna, Szymon Dowkont, Ignacy Daniłowicz, Maciej Strykowski, Juozapas Jaroševičius, Augustyn Rotundus(-Mieleski);
- naukowców, takich jak: Marcin Poczobutt-Odlanicki (astronom), Stanisław Jundziłł (botanik);
- artystów, takich jak: Vincas Kudirka, Laurynas St(u)oka-Gucevičius, Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, Mieczysław Karłowicz, Mikas Petrauskas, Ferdynand Ruszczyc („Polak, ale kochał piękno starego Wilna”, jak wyjaśniał M. Biržiška);
- postaci historycznych władców, wodzów i możnowładców litewskich, takie jak: Algimantas (Olgimunt – litewski możnowładca, protoplasta rodu Holszańskich), Kiejstut, Vaidotas (syn Kiejstuta, pol. Wojdat), Trojden, Jan Gasztołd, Vytenis (pol. Witenes), Olgierd (syn Giedymina), Julianna Aleksandrowna Twerska (żona Olgierda), Aldona (córka Giedymina), król Mendog, królowa Marta (żona Mendoga), Konstantinas Ostrogiškis (pol. Konstanty Ostrogski), Bolesław Świdrygiełło, Barbara Radziwiłłówna, Anna Światosławówna (żona Witolda), królowa Bona, Wazowie;
- rody litewskie i zasłużone dla Litwy, takie jak: Chodkiewiczowie, Kiszkwowie, Radziwiłłowie, Tyszkiewiczowie²⁰, Sudimantai (rodzina Anny Światosławówny, żony Witolda – brak rozpozszechnionego polskiego odpowiednika), Pacowie, Romerowie, Chodźkowie²¹;

16 Podział jest do pewnego stopnia orientacyjny, jako że część postaci przynależy do więcej niż jednej kategorii.

17 Dosłownie ‘księgonosze’ – kolporterzy zabronionych przez carat w latach 1864–1904, drukowanych łacińską czcionką książek w języku litewskim.

18 We współczesnym litewskim *Sirvydas*. Jeśli w polskim piśmiennictwie przyjęła się tradycyjnie polska forma nazwiska, zastosowano właśnie ją; podobnie postąpiono w wypadku toponimów.

19 Polak z Oszmiany, autor czterotomowej monografii powiatu oszmiańskiego.

20 Z komentarza M. Biržiški wynika, że chodziło o Eustachego (historyka) oraz o Antoniego – niejasne, o którego z kilku.

21 M. Biržiška pisze o pisarzach litewskich, nie podając imion – zapewne chodziło o Jana Borejkę (1777–1851) i Ignacego (1794–1861).

– duchownych, takich jak: bp Jurgis Matulevičius (Matulaitis), bracia Kojałowiczowie, prałat Jan Kurczewski, bp Walerian Protasewicz, bp Vosylionis²², bp Wojciech Tabor, Adomas Jakštas-Dambrauskas, bp Motiejus Kazimieras Valančius (pol. Maciej Wołonczewski);

– postacie z literatury i mitologii litewskiej (antropimimy i toponimimy), takie jak: Grażyna, Żywila (bohaterka młodzieńczej wprawki Mickiewicza), Litawor (lit. Liūtaur, bohater poematu Mickiewicza), Margiris (bohater poematu Syrokomli), Pajautė (też Pajauta, pol. Pojata, bohaterka powieści Feliksa Bernatowicza z 1826 r. *Pojata, córka Lizdejki, czyli Litwini w XIV wieku*), Biruta, *kriviai* (litewscy kapłani pogańscy, pol. sg *kriwe*), Milda (lit. bogini piękna i miłości), Perkūnas, Patrimps (lit. Patrimpas, pruski bóg rzek i urodzaju), Pikuolis (Pikuolis, Pikulas, Picullus, Pikuls – pruski bóg świata podziemnego i ciemności), Ragutis (bóg piwa), *kaukas* (niskiego wzrostu istota z wierzeń litewskich, skrzat domowy przynoszący wybranym bogactwo), Palemon (legendarny antenat władców litewskich), Żelazny Wilk, Lizdejko, Anapilis (nazwa mitologiczna²³), czy też Romuva (Romowe, legendarne święte miejsce Prusów);

– typowo litewskie imiona żeńskie, takie jak: Gailutė, Giedrė;

– inne, takie jak: Darius i Girėnas (Steponas Darius i Stasys Girėnas, lotnicy, zginęli tragicznie przy próbie bicia rekordu przelotu z USA do Kowna), Filomaci, Juozas Bakanauskas²⁴, Statut[y]Litewski[e], Metryka Litewska, Wazowie, Tadeusz Wróblewski²⁵.

Co ciekawe, dziewięć nowych upamiętnień dotyczyło etnosów nielitewskich: mniejszości żydowskiej (Mark Antokolski, Jakub Wygodzki, Hirsch Lekkert, Chaim Nachman Bialik – ten ostatni nie miał, jak się zdaje, związków z Litwą) bądź białoruskiej (Franciszek Skaryna, Janka Kupała, Konstanty Kalinowski, Franciszek Bohuszewicz, Mamonowicz²⁶). W wypadku zastąpienia ulicy *Juliana Klaczki* ulicą *Morkaus Antokolskio* obie nazwy upamiętniały urodzone w Wilnie osoby pochodzenia żydowskiego. Jednak Klaczko (właśc. Jehuda Lejb), krytyk literacki i publicysta, identyfikowany jest z kulturą polską, podczas gdy rzeźbiarz Mark Antokolski (właśc. Morduch Matysowicz Antokolskij) – z rosyjską.

Powyższy panteon dopełniały upamiętnienia geograficzne:

– toponimimy: Apuolė (pierwsza wieś na Litwie etnograficznej wspomniana w źródłach pisańskich), Butrimonys (pol. Butrymańce), Dainava (kilka ojkonimów na Wileńszczyźnie), Druja (wieś na ob. Białorusi przy granicy z Litwą), Eiguliai (ob. dzielnica Kowna), Giedrojcie, Gudeliai (Gudele, wieś k. Dziewieniszek), Kłajpeda, Krakiai (wieś pod Możejkami), Kretynga, Krože, Leliai (wieś k. Kłajpedy), Markucie (ob. dzielnica Wilna), Mohilna²⁷, Moskwa, Nacza (wieś na ob. Białorusi, lit. Nočia), Naujapilis (majątek pod Szyrwintami), Olita, Pożajście (lit. Pažaislis, największy kompleks klasztorny na Litwie, dziś w obrębie granic miejskich Kowna), Punia

22 Brak imienia; może chodziło o bp. Andrzeja Jastrzębca, zw. też Wasiło (Vasila) – pierwszego biskupa Wilna.

23 *Anapilis* ‘tamten świat’ – pojęcie z mitologii skandynawskiej spopularyzowane w języku lit. przez Teodora Narbutta i Józefa Ignacego Kraszewskiego; por. <http://www.vlkk.lt/konsultacijos/6595-anapilis-didzioji-raide> (dostęp: 14 lutego 2018).

24 Obywatel polski narodowości litewskiej, w 1932 r. skazany przez sąd polski na karę śmierci za szpiegostwo na rzecz Litwy.

25 Prawnik i bibliofil, założyciel znanej wileńskiej biblioteki naukowej.

26 Na cześć XVI-wiecznego wileńskiego drukarza białoruskiego Mamonowicza (przy braku imienia niejasne, o którego z rodziny chodziło).

27 Miejscowość nad Niemnem, pod którą mityczny litewski wódz Ryngold (ojciec Mendoga) miał pokonać wojska mongolskie.

(miejsceowość k. Olity, w przewodniku *Pūnia*), Sejny, Szyłokarczma, Szyrwinty (lit. Širvintos), Telsze, Tylża, Vilionys, Virbalis (pol. Wierzbołów), Žalgiris (pol. Grunwald);

- makrotoponimy: Auksztota, Wołyń, Żmudź;
- hydronimy: Narocz (jezioro, lit. Narutis);
- etnonimy: Białorusini (lit. Gudai), Rosjanie, Polacy, Prusowie, Jaćwingowie, Amerykanie

(początkowo mieli to być Litwini amerykańscy).

Depolonizacja (nazwa kojarząca się z polskością > nazwa neutralna) – przykłady:

- *Inflancka* (skojarzenie z Inflantami Polskimi) > *Latgalių* (Łatgalia – jedna z krain Łotwy);
- *3-go Maja* > *Motinos* (Matki) (Dzień Matki na Litwie przypada w pierwszą niedzielę maja);
- *Lubelska* > *Kariūnų* (Junkrów) (nawiązuje do wcześniejszej, niepolskiej nazwy);
- *Złoty Róg* (skojarzenie z Wyspiańskim) > *Žvaigždžių* (Gwiezdna).

Depolonizacja (nazwa kojarząca się z polskością > nazwa kojarząca się z litewskością) – przykłady:

- *Wilanów* > *Vilionių* (Vilionys – wieś k. Koszedarów);
- *Karpacka* > *Aldonos* (Aldona Anna – księżniczka lit. i królowa Polski, córka Giedymina; także imię Mickiewiczowskiej bohaterki);

– *Krakowska* > *Krakusmečio* (*krakusmetis*, *krakosmetis* – czasy powstania listopadowego na Litwie, tj. 1831 rok);

– *Styczniowa* > *Barboros Radvilaitės* (Barbary Radziwiłłówny), ponieważ powstanie 1863 roku na Litwie nie zaczęło się w styczniu, a w lutym; ponadto, jak podkreślał M. Biržiška, właśnie w styczniu (1919) doszło do polskiego ataku na litewskich robotników, zatem nie można wykluczyć, że właśnie do tego wydarzenia nawiązuje polska nazwa.

Depolonizacja (bohater polski lub związany z polską kulturą > bohater litewski lub związany z litewską kulturą) – przykłady:

– *Bandurskiego* (bp Władysław Bandurski, naczelny kapelan Wojska Litwy Środkowej) > *Vysk. Matulevičiaus* (Jurgis Matulevičius, duchowny katolicki, biskup wileński, jeden z patronów Litwy);

– *Beliny* (płk Władysław Belina-Prażmowski – nazwa ulicy upamiętniała triumfalny wjazd do Wilna kawalerii pod jego dowództwem w kwietniu 1919 r.) > *Jurgio Bielinio* (Jurgis Bielinis, 1846–1918 – litewski działacz niepodległościowy);

- *Piłsudskiego* > *Algirdo* (Olgierda);
- *Śmigłego-Rydza* > *Kęstučio* (Kiejstuta).

W wielu tego typu zmianach wyraźnie widać starania, by upamiętniane postaci były zbliżone statusem (*Algirdo*) lub rodzajem działalności (*Matulevičiaus*) do wyrugowanych polskich patronów. Symboliczną zmianą było na przykład zastąpienie ulicy *Lucjana Żeligowskiego* (jednoznacznie kojarzącego się z pozorowanym buntem, który doprowadził do przyłączenia Wileńszczyzny do Polski) ulicą upamiętniającą czołowego działacza litewskiego odrodzenia narodowego Jonasa Basanavičiausa, a także ulicy *Legionowej* – ulicą *Prezidento* (Prezydencką). Nazwanie części dotychczasowej ul. *Mickiewicza* ulicą *Wolności* (*Laisvės*) oznaczało, że wieszcz miał odtąd patronować jedynie mniej prestiżowemu, dalszemu od centrum jej odcinkowi, od placu Łukiskiego do mostu Zwierzynieckiego.

Niektóre dotychczasowe nazwy były niepożądane z nieoczywistych na pierwszy rzut oka powodów: ul. *Horodelska* (nazwa pamiątkowa nawiązująca do unii w Horodle w roku 1413) została zmieniona na *Vytenio* (Vytenis – wielki książę litewski, zapewne albo brat, albo kuzyn Giedymina), gdyż litewska historiografia tradycyjnie uznawała unie polsko-litewskie za historyczny błąd. Być może zresztą u podłoża zmian polskich urbanonimów *Nowy Świat*, *Saska Kępa*, *Bagatela* na kulturowo litewskie również leżało postrzeganie ich jako nazw przeniesionych (z urbanonimii warszawskiej).

Często dokładano wysiłków, by między starą a nową nazwą zachodziło podobieństwo fonetyczne: *Krakowska* > *Krakusmečio*, *Wilanów* > *Vilioniy*, *Krok* > *Krakiy*, *Krótką* > *Kretingos*, *Mohylewska* > *Mohilnos*, *Piekiełko* > *Pikuolio*, *Polna* > *Pajautės*, *Pożarowa* > *Pažaislo*, *Sienna* > *Seinų*, *Strycharska* > *Strikauskio*, *Wróbla* > *Vrubliauskio* i in. W jednym z przypadków zachowano nazwisko, lecz zmieniono patrona: Dąbrowskiego (zapewne chodziło o generała Jana Henryka) > *Jakšto Dambrausko*²⁸. Podobieństwo fonetyczne dotyczy również zmian, które trudno uzasadnić semantycznie – być może etymologia nazwy była dla autorów przewodnika nieczytelna lub uważali, że po przejściu Wilna nazwa będzie niezrozumiała dla Litwinów:

- *Safianiki* (nazwa służebna, pochodzi od dzielnicy, gdzie mieszkali garbarze wyrabiający safian) > *Sapnininkų* (*sapnininkas* ‘sennik, księga objaśniająca sens snów’);
- *Szara* > *Šoferių* (Szoferów/Szoferska) – zapewne nowa nazwa wydawała się atrakcyjniejsza i bardziej zgodna z duchem czasu;
- *Druetowski zaułek* > *Drujos* (Antoni Druet – inżynier, pracował przy budowie Kolei Warszawsko-Wileńskiej i Syberyjskiej oraz osiedli mieszkaniowych w Wilnie²⁹) – trudno zrozumieć odrzucenie zasłużonego dla Wilna patrona;
- *Wolana*³⁰ > *Valiūno*; Wolan również był związany z Wilnem;
- *Olimpija* (tak w oryg., właśc. *Olimpia*³¹) > *Anapilio*.

Przypadki niejasne

Nazwa ulicy *Rossa* – od nazwy dzielnicy *Rossa* (lit. *Rasos*), o niejasnej etymologii – ma tradycyjny litewski odpowiednik *Rasų*. Dlatego *Rossa zaułek* oddano w jęz. litewskim deminutywnie jako *Raselių*.

Ulica *Ponomarska* miała stać się *Panomarių*. Polska nazwa pochodzi od ros. ap. *ponomār* ‘osoba w cerkwi, do której obowiązków należy bicie w dzwony, pomoc podczas czytania i śpiewu oraz służenie do mszy’ (z gr. παραμοναριος). Nie jest jasne, czy wersja litewska jest oparta jedynie na podobieństwie fonetycznym, czy też istniała przed wojną w języku litewskim pożyczka z rosyjskiego, analogiczna do polskiej.

28 Adomas Jakštas, właśc. Aleksandras Dambrauskas – lit. filozof i teolog (1860–1938). Jak wyjaśniał M. Biržiška, chodziło o uniknięcie skojarzeń z dowborczykiem, rotmistrzem Dąbrowskim (Jerzy lub jego brat Władysław).

29 http://www.boretti-saga.pl/rodziny/druet/antoni_kazimierz_franciszek_druet.html (dostęp: 14 lutego 2018).

30 Andrzej Wolan, łacińskojęzyczny pisarz i działacz okresu reformacji, przywódca kalwinów litewskich.

31 Od nazwy znajdującej się w pobliżu restauracji; przedwojenna pisownia pol. *Olimpija*.

Uwagi końcowe

Nie należy zapominać, że Wilno to jedyne miasto tak zwanej Litwy etnograficznej, które dawało tak duże możliwości wykreowania litewskiej kulturowo przestrzeni onimicznej. Jak widać na planie Kowna z 1932 roku, ówczesna „tymczasowa” stolica (*laikinoji sostinė*) Litwy posiadała zaledwie dwie i pół setki ulic, pozostałe miejscowości zaś były i do dziś są mniejsze niż Wilno czy Kowno.

Okazji do dodatkowych upamiętnień dostarczyło też to, że międzywojenne Wilno miało ponad pięćdziesiąt zaułków, z których część nosiła takie same nazwy jak pobliskie ulice (np. ul. Kijowska i zaułek Kijowski, ul. Montwiłowska i zaułek Montwiłowski), a w urbanimii dzisiejszego Wilna zostały się zaledwie trzy. Problemy z tłumaczeniem tej nazwy gatunkowej z polskiego na litewski mogły stać się dodatkowym impulsem do nazwania większości zaułków międzywojennego Wilna ulicami (*gatvės*) i nadania im odrębnych nazw³².

Z grona polskich patronów indywidualnych znikli W. Bandurski, W. Belina, (J.H.? J.? W.?) Dąbrowski, A. Druet, J. Klaczko, J. Piłsudski, (S.?) Szeptycki, E. Śmigły-Rydz, S. Wigura, A. Wolan i L. Żeligowski. Trzeba jednak podkreślić, że program kulturowej lituanizacji przestrzeni miejskiej Wilna opierał się bardziej na propagowaniu nowych bohaterów (blisko setka bohaterów indywidualnych i zbiorowych, w tym zarówno postaci historycznych, jak i literackich) niż na usuwaniu starych.

Bibliografia

- Biržiška M. 1938: *Vadovas po Vilnių*, „Mūsų Vilnius”, nr 23–24, s. 392–398.
- Buchowski K. 2006a: *Związek Wyzwolenia Wilna i mit wileński w międzywojennej Litwie*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” XLI, s. 47–74.
- Buchowski K. 2006b: *Litwomani i polonizatorzy*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Giedrojć J. 2014: *Wędrówki ulicami wileńskimi. O zasłużonym rodzie Sawiczów*, „Kurier Wileński”, 7 listopada.
- Górny H. 2015: *Nazewnictwo miejskie Krakowa – przeszłość i teraźniejszość. Projekt badawczy*, „Onomastica” LIX, s. 377–387.
- Handke K. 1970: *Semantyczne i strukturalne typy nazw ulic Warszawy*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Jackiewicz M. 2013: *Z historii Wilna. Nieistniejące dzielnice stolicy*, „Kurier Wileński”, 27–29 kwietnia, s. 10–11.
- Kardis-Gawińczuk D. 2010: *Nazewnictwo topograficzne starego Wilna w latach 1935–2000*, „Wilnoteka”, 22 kwietnia.
- Krajewski J. 2013: *Wilno i okolice: przewodnik*, Rewasz, Piastów.
- Mačiulis D., Miknys R., Nikžentais A. 2011: *„Okupacja Wilna” – rzecz o historii drugiego stopnia*, „Mówią Wieki”, nr 4(627), s. 26–31.
- Myszka A. 2011: *Ewolucja motywacji współczesnych nazw ulic województwa podkarpackiego*, [w:] M. Olościak (red.), *Jednotlivé a všeobecne v onomastiké*, Univerzita knižnica PU, Prešov, s. 251–262.
- Narbutas J.V. 1938: *Vadovas po Vilnių*, Narbutas ir Kreiviškis, Kaunas.
- SJPdor: *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1–11, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1958–1969.
- Venclova T. 2013: *Wilno. Przewodnik biograficzny*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Włodek P. 2005: *Wilno. Przewodnik*, Rewasz, Piastów.
- Zahorski W. 1921: *Przewodnik po Wilnie*, nakładem księgarni Józefa Zawadzkiego, Wilno.

32 Według SJPdor *zaułek* to ‘mała, wąska uliczka; odnoga większej ulicy bez wylotu’, a jego litewski odpowiednik – *skersgatvis* – oznacza raczej przecznice, ‘uliczkę łączącą ulice usytuowane podłużnie’ (por. *skersas* ‘poprzeczny, ukośny’), <http://www.lkz.lt/Visas.asp?zodis=skersgatvis&lns=-1&les=-1> (dostęp: 14 lutego 2018).

Summary

Imagined hodonymy: a guidebook to non-existent Vilnius

Keywords: hodonymy, Vilnius, Lithuanization, interwar Poland, Mykolas Biržiška.

The article discusses Lithuanian street names of interwar Vilnius as they appeared in a 1938 guidebook by J.V. Narbutas, written on the advice of M. Biržiška. In such form, they had never been in official use before. Nearly 60 per cent were translated from Polish to Lithuanian, but almost 40 per cent were new names. The aim was to replace the Polish cultural landscape with a Lithuanian one, yet a few culturally neutral onyms (e.g. *Świerkowa* 'Spruce Str.', *Tramwajowa* 'Tramway Str.') disappeared too. Some new names were coined by metonymy (e.g. *Lwowska* 'Lviv Str.' > *Ukrainų* 'Ukrainian Str.'). Often an attempt was made to retain phonetic similarity (*Saska Kępa* > *Sausas Kampas* 'Dry Corner'), and to find namesakes of similar type (e.g. a Lithuanian priest instead of a Polish one) or importance.